

XVIe Congrès de la Conférence des Cours constitutionnelles européennes
XVIth Congress of the Conference of European Constitutional Courts
XVI. Kongress der Konferenz der Europäischen Verfassungsgerichte
XVI Конгресс Конференции европейских конституционных судов

**Rapport national / National report / Landesbericht /
национальный доклад**

UKRAINE / UKRAINE / UKRAINE / УКРАИНА

The Constitutional Court of Ukraine
Конституційний Суд України

langue maternelle / native language /
Muttersprache / родной язык

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

**на XVI Конгрес Конференції європейських конституційних судів
„Співпраця між конституційними судами в Європі –
рамкові умови і перспективи в даний час“**

КИЇВ

2013

ЗМІСТ

I. КОНСТИТУЦІЙНІ СУДИ МІЖ КОНСТИТУЦІЙНИМ ПРАВОМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ ПРАВОМ	3
1. Чи існує правове зобов'язання конституційного суду враховувати європейське право при здійсненні своїх повноважень?	3
2. Чи є приклади посилань на міжнародні джерела права?	
a) на Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод	4
b) на Хартію основних прав ЄС	5
c) на інші інструменти міжнародного права на європейському рівні	7
d) на інші інструменти міжнародного права на міжнародному рівні	
3. Чи існують свої положення конституційного права, які юридично зобов'язують до врахування рішень європейських судів?	11
4. Як судова практика європейських судів фактично впливає на судову практику конституційного суду?	12
5. Чи посиляється конституційний суд у своїй судовій практиці зазвичай на рішення Європейського суду чи Європейського суду з прав людини? Які найбільш яскраві приклади можна навести?	14
6. Чи існують приклади різної судової практики конституційного суду та європейських судів?	17
7. Як враховується судова практика європейських судів, як наслідок її врахування конституційним судом, також іншими національними судами в їх судовій практиці?	20
8. Чи існують приклади з судової практики європейських судів, в яких проявляється вплив судової практики національних конституційних судів?	23
II. ВЗАЄМОДІЯ МІЖ КОНСТИТУЦІЙНИМИ СУДАМИ	25
1. Чи посиляється конституційний суд у своїй судовій практиці на рішення інших європейських і неєвропейських конституційних судів?	25
2. Чи схильний конституційний суд враховувати, перш за все, рішення судів країн, що використовують ту ж мову?	25
3. У яких галузях права (цивільне право, кримінальне право, публічне право) конституційний суд звертається до судової практики інших європейських і неєвропейських конституційних судів?	26
4. Чи виявляється вплив рішень конституційного суду на судову практику зарубіжних конституційних судів?	27
5. Чи існують інші форми співробітництва, крім взаємної рецепції судової практики?	29
III. ВЗАЄМОДІЯ МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ СУДАМИ В СФЕРІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ	30
1. Чи мають вплив посилання на право Європейського Союзу або на судову практику Суду ЄС в судовій практиці Європейського суду з прав людини на судову практику конституційного суду?	30
2. Який вплив судова практика конституційних судів має на взаємовідносини між Європейським судом з прав людини та Європейським судом?	31
3. Чи мають відмінності в судовій практиці Європейського суду з прав людини, з одного боку, і Європейського суду, з іншого, вплив на судову практику конституційного суду?	31

I. Конституційні суди між конституційним правом та Європейським правом

1. Чи існує правове зобов'язання конституційного суду враховувати європейське право при здійсненні своїх повноважень?

Як орган державної влади Конституційний Суд України зобов'язаний діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга статті 19 Конституції України). Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій її території; його діяльність ґрунтується, зокрема, на принципах верховенства права, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень (статті 2, 4 Закону України „Про Конституційний Суд України“). Оскільки чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства України (стаття 9 Конституції України), вони є обов'язковими також і для Конституційного Суду України при здійсненні ним своїх повноважень.

Деякі з таких договорів обумовлені членством України в Раді Європи (з 1995 року) і є інструментами європейського права. Це, зокрема, підписані та ратифіковані Україною Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська соціальна хартія (переглянута). Про зобов'язання судів України, в тому числі й Конституційного Суду, застосовувати при розгляді справ Конвенцію як джерело права додатково зазначається у статті 17 Закону України „Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини“.

До особливостей застосування європейського права в Україні можна віднести встановлення статтею 19 Закону України „Про міжнародні договори України“ так званого „ситуаційного примату“ міжнародного договору над законом чи іншим актом законодавства України. За його змістом, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж передбачені у відповідному акті законодавства України, застосовуються правила міжнародного договору. Це не вказує на їх пріоритет перед конституційними нормами: міжнародні договори не повинні суперечити Конституції України, в іншому випадку їх укладення можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (частина друга статті 9). Суб'єктом, що встановлює наявність такої суперечності (за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України), є Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юстиції в Україні.

З огляду на прагнення України до членства в Європейському Союзі (далі – ЄС) особливої ваги набувають питання імплементації правових інструментів ЄС в національну правову систему. Так, відповідно до підпункту 2.1 розділу III „Порядку денного асоціації Україна – ЄС“ (схвалено 16 червня 2009 року) для

підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію сторони погодилися підтримувати діалог та співпрацювати з метою посилення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного управління, прав людини та основних свобод, включаючи права осіб, які належать до національних меншин, як це зазначено в основних Конвенціях ООН і Ради Європи та їх відповідних протоколах. Це не покладає на Конституційний Суд України обов'язку враховувати право ЄС при розгляді ним справ, однак впливає на застосування ним як міжнародних, так і регіональних стандартів прав людини.

Отже, Конституційний Суд України враховує при здійсненні своїх повноважень європейське право, виходячи з положень Конституції, законів України щодо міжнародних договорів України та статусу Конституційного Суду України.

2. Чи є приклади посилань на міжнародні джерела права?

а) На Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод

Конституційний Суд України застосовує положення *Конвенції* при розгляді справ, що стосуються прав і свобод людини і громадянина. Подекуди в його рішеннях лише констатується дія положень Конвенції в правовій системі України (рішення від 25 грудня 1997 року № 9-зп/97, від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007, від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008, від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008, від 13 березня 2012 року № 5-рп/2012). Водночас численними є приклади посилань на конкретні положення Конвенції, зокрема, щодо:

- заборони катування (стаття 3)¹;
- права на свободу та особисту недоторканність (стаття 5)²;
- права на справедливий суд (стаття 6)³;
- встановлення покарання законом (стаття 7)⁴;
- права на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8)⁵;
- свободи вираження поглядів (стаття 10)⁶;
- свободи зібрань та об'єднання (стаття 11)⁷;
- права на ефективний засіб юридичного захисту (стаття 13)⁸;

¹ Рішення від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99.

² Рішення від 8 липня 2003 року № 14-рп/2003, від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011.

³ Рішення від 24 червня 1999 року № 6-рп/99, від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000, від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007, від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010, від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010, від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011, від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011, від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011, від 18 січня 2012 року № 1-рп/2012.

⁴ Рішення від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000, від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011.

⁵ Рішення від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011, від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

⁶ Рішення від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003.

⁷ Рішення від 18 жовтня 2000 року № 11-рп/2000, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007.

⁸ Рішення від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011, від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010.

- заборони дискримінації (стаття 14)⁹;
- обмеження політичної діяльності іноземців (статті 16)¹⁰;
- меж застосування обмежень прав (стаття 18)¹¹;
- захисту власності (стаття 1 Першого Протоколу)¹²;
- свободи пересування (статті 2 Протоколу № 4)¹³;
- загальної заборони дискримінації (стаття 1 Протоколу № 12)¹⁴.

б) На Хартію основних прав ЄС

Дія Хартії основних прав ЄС поширюється на країни-члени ЄС, до числа яких Україна не належить. Приклади посилань на це джерело права в рішеннях Конституційного Суду України відсутні.

с) На інші інструменти міжнародного права на європейському рівні

У практиці Конституційного Суду України непоодинокими є приклади посилань на інструменти міжнародного права на європейському рівні з різних питань. Перш за все до уваги беруться ратифіковані Україною європейські хартії та конвенції, однак зустрічаються й посилання на акти рекомендаційного характеру Ради Європи або акти ЄС, які формально не є обов'язковими для України.

Положення *Європейської соціальної хартії* 1996 року знаходять відображення при розгляді питань захисту соціальних прав, зокрема, щодо прав на соціальне забезпечення (стаття 12)¹⁵, охорону здоров'я, соціальну та медичну допомогу (статті 11, 13)¹⁶, на житло (стаття 31)¹⁷.

Із зазначених питань Конституційний Суд України звертався і до положень *Європейської Конвенції про соціальну та медичну допомогу* від 11 грудня 1959 року (статті 1, 8-17) та *Європейського Кодексу соціального забезпечення* від 16 квітня 1964 року¹⁸.

Європейська хартія про Закон „Про статус суддів“ від 10 липня 1998 року застосовувалась в аспектах відповідальності судді (пункт 5.1)¹⁹, його винагороди та соціального забезпечення (пункт 6)²⁰ та як акт у цілому²¹.

Також при розгляді справ, пов'язаних з питаннями суддівської незалежності, Конституційний Суд України звертався до положень *Рекомендацій №(94)12 Комітету Міністрів Ради Європи „Незалежність,*

⁹ Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

¹⁰ Рішення від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007.

¹¹ Рішення від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011.

¹² Рішення від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001, від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002, від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005, від 12 червня 2012 року № 13-рп/2012.

¹³ Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001, від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010.

¹⁴ Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

¹⁵ Рішення від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007, від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008.

¹⁶ Рішення від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002.

¹⁷ Рішення від 13 березня 2012 року № 5-рп/2012.

¹⁸ Рішення від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002.

¹⁹ Рішення від 11 березня 2011 року № 2-рп/2011, від 16 червня 2011 року № 5-рп/2011.

²⁰ Рішення від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002, від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, від 18 червня 2007 року № 4-рп/2007, від 14 грудня 2011 року № 18-рп/2011.

²¹ Рішення від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007.

дієвість та роль суддів“ від 13 жовтня 1994 року²² та *Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки* від 17 листопада 2010 року № 12 (2010)²³.

Положення *Європейської хартії місцевого самоврядування* від 6 листопада 1996 року стосовно концепції місцевого самоврядування (стаття 3)²⁴, сфери його компетенції (стаття 4)²⁵, зміни територіальних кордонів органів місцевого самоврядування (стаття 5)²⁶ та умов здійснення функцій на місцевому рівні (стаття 7)²⁷ неодноразово привертала увагу Конституційного Суду України.

Питання „мовних прав“ зумовили звернення Конституційного Суду України до положень *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* від 5 листопада 1992 року²⁸ та *Рамкової Конвенції Ради Європи про захист національних меншин* від 1 лютого 1995 року²⁹, а стосовно захисту прав громадян у третейських судах – до *Європейської Конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж* від 21 квітня 1961 року³⁰.

У практиці Конституційного Суду України існують приклади посилань на *акти керівних органів Ради Європи: Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи від 25 грудня 1998 року № 1165 (1998)* (пункти 6, 11, 12)³¹, *Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про статус публічних державних службовців в Європі* від 24 лютого 2000 року № R (2000) 6³² та на його *Рекомендації стосовно положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу* від 28 червня 1985 року R(85)11 і *щодо вдосконалення національних засобів правового захисту* від 12 травня 2004 року Rec(2004)6³³.

Конституційний Суд України неодноразово звертався до актів ЄС. Такі випадки мали місце, зокрема, при вирішенні питань:

- захисту прав споживачів кредитних послуг, коли, крім *Хартії захисту прав споживачів* (схвалена Резолюцією Консультативної Асамблеї Ради Європи від 17 травня 1973 року № 543), було застосовано *Директиву 2005/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 травня 2005 року щодо несправедливих видів торговельної практики, Директиву 2008/48/ЄС*

²² Рішення від 24 червня 1999 року № 6-рп/99, від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007, від 11 березня 2010 року № 7-рп/2010.

²³ Рішення від 14 грудня 2011 року № 18-рп/2011.

²⁴ Рішення від 25 грудня 2003 року № 21-рп/2003.

²⁵ Рішення від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001, від 16 вересня 2009 року № 7-рп/2009.

²⁶ Рішення від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003.

²⁷ Рішення від 13 травня 1998 року № 6-рп/98.

²⁸ Рішення від 20 грудня 2007 року № 13-рп/2007, від 22 квітня 2008 року № 8-рп/2008, від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011.

²⁹ Рішення від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99, від 20 грудня 2007 року № 13-рп/2007.

³⁰ Рішення від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008.

³¹ Рішення від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

³² Рішення від 13 березня 2012 року № 6-рп/2012.

³³ Рішення від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011.

Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 року про кредитні угоди для споживачів³⁴;

- можливості введення заборони на фінансування політичних партій з певних джерел (зокрема, органами державної влади та місцевого самоврядування, іноземцями), коли було застосовано Регламент (ЄС) № 2004/2003 Європейського парламенту та Ради ЄС про статус і фінансування політичних партій на європейському рівні від 4 листопада 2003 року³⁵;

- можливості встановлення певних вікових обмежень на зайняття окремими видами трудової діяльності, коли було застосовано Директиву Ради ЄС 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року щодо загальних рамок рівного ставлення при працевлаштуванні та в трудовій діяльності³⁶.

З огляду на поступове наближення України до членства в ЄС, здійснення Конституційним Судом України конституційного контролю та офіційного тлумачення національного законодавства з урахуванням правових актів ЄС та їх інтерпретації Судом ЄС матиме тенденцію до посилення.

d) На інші інструменти міжнародного права на міжнародному рівні

Конституційний Суд України при розгляді справ часто звертається до актів цієї групи, насамперед тих, що стали частиною національного законодавства і є обов'язковими для України.

Зокрема, при вирішенні питань щодо громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав Конституційний Суд України звертався до відповідних міжнародних пактів. Так, були застосовані положення *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року* щодо:

- загальної заборони дискримінації (стаття 2)³⁷;
- права на життя (стаття 6)³⁸;
- права на свободу та особисту недоторканність (стаття 9)³⁹;
- права на вільне пересування і свободи вибору місця проживання (стаття 12)⁴⁰;
- рівності усіх перед судом, права на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону (стаття 14)⁴¹;
- встановлення покарання законом (стаття 15)⁴²;
- заборони втручання в особисте і сімейне життя, посягань на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, на честь і репутацію людини (стаття 17)⁴³;

³⁴ Рішення від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011.

³⁵ Рішення від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007.

³⁶ Рішення від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007.

³⁷ Рішення від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000, від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003.

³⁸ Рішення від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99.

³⁹ Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011.

⁴⁰ Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001, від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010.

⁴¹ Рішення від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000, від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011, від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

⁴² Рішення від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000, від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011.

- права на вільне вираження свого погляду, свободи оперування інформацією (стаття 19)⁴⁴;

- права на шлюб та сім'ю (стаття 23)⁴⁵;

- прав на участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним, на доступ до державної служби (стаття 25)⁴⁶;

- рівності кожного перед законом та заборони дискримінації (стаття 26)⁴⁷.

Посилання на норми *Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права* 1966 року⁴⁸ стосувалися:

- загального зобов'язання держави до поступового повного здійснення визнаних у Пакті прав усіма належними способами (стаття 2)⁴⁹;

- критеріїв допустимості обмеження прав (стаття 4)⁵⁰;

- права створювати професійні спілки (стаття 8)⁵¹;

- обов'язку держави забезпечити дитині захист і піклування, необхідні для її благополуччя (стаття 10)⁵²;

- права на достатній життєвий рівень (стаття 11)⁵³;

- права на освіту (стаття 13)⁵⁴.

Серед посилань на конвенційні норми міжнародного права найпоширенішими є звернення Конституційного Суду України до актів щодо захисту соціальних прав, таких, як:

- *Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення* від 28 червня 1952 року, *Конвенція про медичну допомогу та допомоги у разі хвороби* від 25 червня 1969 року та однойменна Рекомендація від 25 червня 1969 року⁵⁵;

- *Конвенція Міжнародної організації праці про свободу асоціації і захист права на організацію* 1948 року № 87⁵⁶;

- *Конвенція Міжнародної організації праці про дискримінацію в галузі праці та занять* 1958 року № 111⁵⁷;

- *Конвенція Міжнародної організації праці про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця* № 158 від 28 червня 1982 року⁵⁸.

При розгляді інших актуальних питань Конституційний Суд України застосовував положення *Конвенції про права дитини* 1989 року⁵⁹, *Конвенції*

⁴³ Рішення від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

⁴⁴ Рішення від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

⁴⁵ Рішення від 3 червня 1999 року № 5-рп/99.

⁴⁶ Рішення від 4 червня 2009 року № 13-рп/2009.

⁴⁷ Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

⁴⁸ Згадки загального характеру про зазначений Пакт містяться у рішеннях від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005, від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007, від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008, від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008.

⁴⁹ Рішення від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012.

⁵⁰ Рішення від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004, від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007, від 13 березня 2012 року № 5-рп/2012.

⁵¹ Рішення від 18 жовтня 2000 року № 11-рп/2000.

⁵² Рішення від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009.

⁵³ Рішення від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010.

⁵⁴ Рішення від 21 листопада 2002 року № 17-рп/2002, від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004.

⁵⁵ Рішення від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002.

⁵⁶ Рішення від 18 жовтня 2000 року № 11-рп/2000.

⁵⁷ Рішення від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007, від 5 квітня 2011 року № 3-рп/2011.

⁵⁸ Рішення від 9 липня 1998 року № 12-рп/98.

ООН проти корупції 2003 року⁶⁰, Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 року, Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 року⁶¹, Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин (СНД) від 21 жовтня 1994 року⁶².

Доволі поширеними є посилання на Загальну декларацію прав людини 1948 року як акт у цілому⁶³, так і на положення щодо:

- рівних прав та рівності кожного перед законом (статті 1, 2, 7)⁶⁴;
- права на життя, свободу та особисту недоторканність (стаття 3)⁶⁵;
- права на ефективне поновлення прав у суді (стаття 8)⁶⁶;
- заборони довільного арешту, затримання чи вигнання (стаття 9)⁶⁷;
- права на справедливий та безсторонній суд (стаття 10)⁶⁸;
- заборони втручання в особисте та сімейне життя, недоторканності житла, таємниці кореспонденції (стаття 12)⁶⁹;
- свободи пересування та вибору місця проживання (стаття 13)⁷⁰;
- права на шлюб та сім'ю, на захист сім'ї з боку суспільства та держави (стаття 16)⁷¹;
- права на участь в управлінні своєю країною, права рівного доступу до державної служби (стаття 21)⁷²;
- права на соціальне забезпечення (стаття 22)⁷³;
- права на достатній життєвий рівень (стаття 25)⁷⁴;
- права на освіту (стаття 26)⁷⁵;
- встановлення обмежень прав та свобод людини (стаття 29)⁷⁶.

До міжнародних актів декларативного характеру, які застосовував Конституційний Суд України, можна віднести також Декларацію прав дитини 1959 року, Віденську декларацію і Програму дій, прийняту на II Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 року⁷⁷ та Енцикліку прав людини (*Pacet in terris*) 1963 року⁷⁸.

⁵⁹ Рішення від 21 листопада 2002 року № 18-рп/2002, від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009.

⁶⁰ Рішення від 13 березня 2012 року № 6-рп/2012.

⁶¹ Рішення від 6 жовтня 2010 року № 21-рп/2010.

⁶² Рішення від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99.

⁶³ Рішення від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008.

⁶⁴ Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

⁶⁵ Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011.

⁶⁶ Рішення від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001, від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011.

⁶⁷ Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011.

⁶⁸ Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.

⁶⁹ Рішення від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

⁷⁰ Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001.

⁷¹ Рішення від 3 червня 1999 року № 5-рп/99.

⁷² Рішення від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005.

⁷³ Рішення від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005, від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008, від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011, від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012.

⁷⁴ Рішення від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010.

⁷⁵ Рішення від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004.

⁷⁶ Рішення від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

⁷⁷ Рішення від 24 червня 1999 року № 6-рп/99, від 11 березня 2010 року № 7-рп/2010.

⁷⁸ Рішення від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008.

Крім того, у практиці Конституційного Суду України використовувалися окремі рекомендаційні *акти органів Організації Об'єднаних Націй*:

- „*Основні принципи незалежності судових органів*“, ухвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН № 40/32 від 29 листопада 1985 року та № 40/146 від 13 грудня 1985 року⁷⁹;

- „*Процедури ефективного здійснення Основних принципів незалежності судових органів*“, затверджені Резолюцією 1989/60 від 24 травня 1989 року Економічної і Соціальної Ради ООН⁸⁰;

- „*Керівні принципи для захисту інтересів споживачів*“, прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 9 квітня 1985 року № 39/248⁸¹;

- *Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб*, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1996 року⁸²;

- *Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила)*, прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 від 14 грудня 1990 року⁸³;

- *Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі*, затверджений Резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року;

- *Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі*, прийняті Резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року⁸⁴;

- „*Заходи, що гарантують захист прав тих, хто засуджений до страти*“, прийняті Резолюцією 1984/50 Економічної і Соціальної Ради ООН від 25 травня 1984 року⁸⁵;

- *Арбітражний регламент Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ)* від 15 червня 1976 року⁸⁶;

- *Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою*, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 року⁸⁷;

- „*Сиракузькі принципи, що стосуються обмежень і відхилень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права*“, прийняті у 1984 році підкомісією з попередження дискримінації і захисту меншин Економічної і Соціальної Ради ООН⁸⁸;

⁷⁹ Рішення від 24 червня 1999 року № 6-рп/99, від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007, від 5 квітня 2011 року № 3-рп/2011.

⁸⁰ Рішення від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 11 березня 2010 року № 7-рп/2010, від 14 грудня 2011 року № 18-рп/2011.

⁸¹ Рішення від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011.

⁸² Рішення від 13 березня 2012 року № 6-рп/2012.

⁸³ Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.

⁸⁴ Рішення від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011.

⁸⁵ Рішення від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011.

⁸⁶ Рішення від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008.

⁸⁷ Рішення від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011.

⁸⁸ Рішення від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007.

- „Основні принципи, що стосуються ролі юристів“, прийняті 27 серпня – 7 вересня 1990 року восьмим Конгресом ООН з питань попередження злочинності і поведження з правопорушниками⁸⁹.

3. Чи існують свої положення конституційного права, які юридично зобов'язують до врахування рішень європейських судів?

До врахування рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у державі зобов'язують положення Конституції та законів України.

Так, у статті 55 Основного Закону України закріплено конституційне право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ (частина четверта). Забезпечення та реалізація цього права безпосередньо пов'язані з підписанням та ратифікацією Україною у 1997 році Конвенції, яка згідно зі статтею 9 Конституції України стала частиною національного законодавства держави. Цей факт обумовив поширення юрисдикції ЄСПЛ на Україну та зобов'язання держави виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вона була стороною, відповідно до вимог статті 46 Конвенції.

Відповідно до статті 92 Конституції України на розвиток зазначених конституційних і міжнародних положень прийнято Закон України „Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини“, який зобов'язує суди застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як *джерело права* (частина перша статті 17) і вказує на обов'язковість для виконання Україною рішень ЄСПЛ проти України (стаття 2).

За цим Законом з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого ЄСПЛ порушення, а також усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в ЄСПЛ, вживаються заходи загального характеру (стаття 13). Ними є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини, зокрема:

а) внесення змін до чинного законодавства та *практики його застосування*;

б) внесення змін до адміністративної практики;

в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів;

г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;

д) інші заходи, які визначаються – за умови нагляду з боку Комітету

⁸⁹ Рішення від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000.

міністрів Ради Європи – державою-відповідачем відповідно до рішення ЄСПЛ з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

Стосовно врахування рішень Суду Європейського союзу (далі – Суд ЄС) зазначимо, що його юрисдикція має обов'язковий характер лише для країн-членів ЄС, а рішення є обов'язковими для сторін спору і для національного суду, який звернувся за попереднім рішенням. Україна наразі не є членом ЄС, а українське законодавство не містить положень щодо обов'язковості врахування рішень Суду ЄС при розгляді справ національними судами.

Таким чином, зазначені положення Конституції і законів України юридично зобов'язують Конституційний Суд України до таких форм врахування рішень ЄСПЛ:

- застосування в якості джерела права;
- зміна практики застосування чинного законодавства України у разі внесення змін до нього, спрямованих на усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ (у справах проти України) системної проблеми та її першопричини.

4. Як судова практика європейських судів фактично впливає на судову практику конституційного суду?

Фактичний вплив практики ЄСПЛ на судову практику Конституційного Суду України проявляється як через прямі посилання на рішення ЄСПЛ, так і через подібність підходів до вирішення питань та висновків Конституційного Суду України до раніше сформульованих ЄСПЛ правових позицій без посилань на таке джерело. Зупинимось на останньому випадку, оскільки приклади прямих посилань на практику ЄСПЛ складають зміст відповіді на наступне питання анкети.

Зазначимо, що вперше в історії конституційної юрисдикції в Україні чинність прецедентного права ЄСПЛ було визнано в Рішенні Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа про смертну кару). І хоча Конституційний Суд України уник прямого посилання на правову позицію ЄСПЛ стосовно невідповідності смертної кари як виду покарання положенням статті 3 Конвенції, очевидно, що вплив на його Рішення справило Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 року у справі „Сьорінг проти Сполученого Королівства“. Крім того, в основу мотивації цього Рішення було покладено принцип цілеспрямованості законодавства: зазначалося, що за час існування інституту смертної кари в українському законодавстві мета призначення смертної кари за вироком суду залишилась юридично не визначеною, а це не узгоджується з суттєвою вимогою природного права щодо позитивного законодавства, яке має слугувати інструментом досягнення чітких, легітимних і суспільно значущих цілей.

Наведений приклад свідчить про формування праворозуміння Конституційного Суду України в напрямку, окресленому ЄСПЛ. Спільними рисами практики цих двох судових органів є використання підходу до праворозуміння, в якому представлені як природно-правові, так і позитивістсько-правові погляди, а також гуманістичний принцип (зорієнтованість на забезпечення прав людини, її гідності та інтересів).

Відображення такого праворозуміння знаходимо в Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання), в якому він навів визначення принципу верховенства права: „...це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню“.

На такі складові верховенства права, як справедливість, вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, принцип пропорційності, принцип довіри громадян до держави вказував Конституційний Суд України і в інших рішеннях (зокрема, від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора, від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 у справі про соціальні гарантії громадян).

Водночас, таке розуміння принципу верховенства права та його складових запроваджено ЄСПЛ і зустрічається, зокрема, в рішеннях від 28 жовтня 1999 року у справі „Брумареску проти Румунії“, від 28 березня 2000 року у справі „Барановський проти Польщі“, від 24 липня 2003 року у справі „Рябих проти Росії“, від 9 листопада 2004 року у справі „Світлана Науменко проти України“, від 21 березня 2002 року у справі „Нікула проти Фінляндії“.

Особливе значення в контексті питання, що розглядається, має практика ЄСПЛ щодо права на справедливий судовий розгляд, яке закріплене статтею 6 Конвенції. Зокрема, у Рішенні від 20 липня 2006 року у справі „Сокурєнко і Стригун проти України“ ЄСПЛ зазначив, що стаття 6 Конвенції не зобов'язує

держав–учасниць Конвенції створювати апеляційні чи касаційні суди, однак там, де такі суди існують, необхідно дотримуватись гарантій, визначених у статті 6.

Застосовуючи висловлені ЄСПЛ підходи і позиції, Конституційний Суд України у Рішенні від 29 серпня 2012 року № 16-рп/2012 (справа про підсудність окремих категорій адміністративних справ) наголосив, що у випадках, у яких не передбачено апеляційне та касаційне оскарження рішення суду загальної юрисдикції, з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина законодавче регулювання зазначених питань має відповідати вимогам Основного Закону України, насамперед принципу верховенства права, зокрема таким його складовим, як співмірність між інтересами особи та суспільства, а також справедливість, розумність, логічність закону тощо. При цьому констатувалося, що таке врегулювання підсудності окремих категорій адміністративних справ, визначених оспорюваними законодавчими положеннями, забезпечує передумови для неупередженого здійснення правосуддя Вищим адміністративним судом України як судом першої інстанції протягом розумного строку, закріплює гарантії справедливого судового розгляду справи та встановлює порядок ухвалення судом обґрунтованого і законного рішення.

На підставі наведеного Конституційний Суд України дійшов висновку, що законодавчі положення про підсудність апеляційним адміністративним судам як судам першої інстанції та Вищому адміністративному суду України як суду апеляційної інстанції визначеної категорії адміністративних справ не суперечать Конституції України.

Отже, результатом зазначеного впливу є розвиток практики Конституційного Суду України в руслі європейської правової традиції, з урахуванням сучасних природно-правових підходів і гуманістичних цінностей.

5. Чи посиляється конституційний суд у своїй судовій практиці зазвичай на рішення Європейського суду чи Європейського суду з прав людини? Які найбільш яскраві приклади можна навести?

Посилаючись у своїй практиці на рішення ЄСПЛ, Конституційний Суд України діє відповідно до законів України, якими встановлено, що юрисдикція ЄСПЛ поширюється на Україну, а суди при розгляді справ застосовують практику ЄСПЛ як джерело права. Кількість прикладів таких посилань останнім часом помітно зросла. Так, із 22 справ Конституційного Суду України, вплив на які здійснила практика ЄСПЛ, 20 було вирішено у 2007 – 2012 роках. При цьому до уваги бралось розуміння ЄСПЛ як загальних принципів права, так і окремих питань захисту прав і свобод людини, про що свідчать наведені нижче групи прикладів.

У низці рішень Конституційного Суду України використано такі погляди ЄСПЛ на окремі складові *принципу верховенства права*:

- одним з фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення (Рішення ЄСПЛ у справі „Пономарьов проти України“ від 3 квітня 2008 року // Рішення КСУ від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010);

- практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною і яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого і непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і який становить один із основних елементів верховенства права.

Коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога „якості закону“ у розумінні пункту 1 статті 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (рішення ЄСПЛ у справах „Слоєв проти України“ від 6 листопада 2008 року, „Новік проти України“ від 18 грудня 2008 року // рішення КСУ від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011);

- складовим елементом принципу верховенства права є очікування від суду застосування до кожного злочинця такого покарання, яке законодавець вважає пропорційним (Рішення ЄСПЛ у справі „Скоппола проти Італії“ від 17 вересня 2009 року // Рішення КСУ № 1-рп/2011 від 26 січня 2011 року);

- обмеження не буде сумісним з пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою (Рішення ЄСПЛ у справі „Осман проти Сполученого Королівства“ від 28 жовтня 1998 року // рішення КСУ від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007, від 11 березня 2011 року № 2-рп/2011).

Розглядаючи питання щодо **умов правомірності обмежень окремих прав**, Конституційний Суд України послався на такі позиції ЄСПЛ:

- обмеження прав і свобод людини і громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу „збереження основного змісту прав і свобод (рішення ЄСПЛ у справах „Реквенї проти Угорщини“ від 20 травня 1999 року, „Партія добробуту та інші проти Туреччини“ від 13 лютого 2003 року // Рішення КСУ № 2-рп/2007 від 12 червня 2007 року);

- здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат

(рішення ЄСПЛ у справах „Ейрі проти Ірландії“ від 9 жовтня 1979 року, „Кйартан Асмундсон проти Ісландії“ від 12 жовтня 2004 року // Рішення КСУ від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011).

Серед прикладів посилок на правові позиції ЄСПЛ стосовно **права на справедливий судовий розгляд** можна виділити такі:

- пункт 1 статті 6 Конвенції стосується невід'ємного права особи на доступ до суду. Прямим порушенням права на доступ до суду є необхідність отримання спеціальних дозволів на звернення до суду.

Заявник зобов'язаний демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, що стосуються безпосередньо його, утримуватися від використання прийомів, які пов'язані із зволіканням у розгляді справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання (рішення ЄСПЛ у справах „Голдер проти Великої Британії“ від 21 лютого 1975 року, „Юніон Аліментаріа Сандерс С.А. проти Іспанії“ від 7 липня 1989 року // Рішення КСУ від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011);

- право на захист не є абсолютним, а за змістом статті 6 Конвенції прийнятними є лише вкрай необхідні заходи, які обмежують право на захист.

Підпункт „b“ пункту 3 статті 6 Конвенції гарантує обвинуваченому „мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту“, а це означає, що така підготовка охоплює все, що є „необхідним“ для підготовки розгляду справи судом. Крім того, можливості, доступні кожному, хто обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, мають включати ознайомлення – для цілей підготовки свого захисту – з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього провадження у справі. Однак питання адекватності часу і можливостей, наданих обвинуваченому, слід вирішувати в контексті обставин кожної конкретної справи (рішення ЄСПЛ у справах „Ван Мехелен та інші проти Нідерландів“ від 23 квітня 1997 року, „Полуфакін і Чернишов проти Росії“ від 25 вересня 2008 року, „Корнев і Карпенко проти України“ від 21 жовтня 2010 року, „Гаважук проти України“ від 18 лютого 2010 року // Рішення КСУ від 18 січня 2012 року № 1-рп/2012);

- право на виконання судового рішення є складовою права на доступ до суду, передбаченого статтею 6 Конвенції, для цілей якої виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як невід'ємна частина судового розгляду (Рішення ЄСПЛ у справі „Шмалько проти України“ від 20 липня 2004 року // Рішення КСУ № 11-рп/2012 від 25 квітня 2012 року).

Стосовно гарантій **права на свободу та особисту недоторканність** до уваги бралось таке:

- особа не може бути позбавлена або не може позбавлятися свободи, крім випадків, встановлених у пункті 1 статті 5 Конвенції. Цей перелік винятків є вичерпним і лише вузьке тлумачення цих винятків відповідає цілям цього положення, а саме – гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи (Рішення ЄСПЛ у справі „Гарькавий проти України“ від 18 лютого 2010 року // Рішення КСУ № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року);

- встановлюючи, що будь-яке позбавлення свободи має здійснюватися „відповідно до процедури, встановленої законом“, пункт 1 статті 5 не просто відсилає до національного закону, він також стосується „якості закону“, вимагаючи від закону відповідності принципу верховенства права. При цьому „якість закону“ означає, що у випадку, коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні – для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (Рішення ЄСПЛ у справі „Солдатенко проти України“ від 23 жовтня 2008 року // Рішення КСУ № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року);

Особливості реалізації **права громадян на свободу вираження поглядів** відображено у посиланні на те, що межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян. Тому, якщо посадові чи службові особи діють без правових підстав, то мають бути готовими до критичного реагування з боку суспільства (рішення ЄСПЛ у справах „Яновський проти Польщі“ від 21 січня 1999 року, „Нікула проти Фінляндії“ від 21 березня 2002 року // Рішення КСУ від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003).

Отже, судову практику Конституційного Суду України можна вважати провідником європейських стандартів захисту прав і свобод людини, запроваджених судовою практикою ЄСПЛ.

6. Чи існують приклади різної судової практики конституційного суду та європейських судів?

На даний час у практиці Конституційного Суду України та ЄСПЛ відсутні конкуруючі між собою правові позиції, проте існують приклади дещо різних підходів до вирішення подібних питань.

Зокрема, вирішуючи справу про рівність сторін судового процесу (Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012), Конституційний Суд України зазначив, що *особиста участь засудженого, який відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань, як сторони судового процесу* створює передумови для повного, всебічного, об'єктивного та неупередженого розгляду справи, а рішення про порядок участі засудженого як сторони у розгляді справи зобов'язаний приймати суд у порядку та на умовах, визначених відповідним процесуальним законом.

Конституційний Суд України дійшов висновку, що в аспекті конституційного звернення положення статті 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах, свободах та перед законом у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 55, пункту 2 частини третьої статті 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом треба розуміти так, що кожен (у тому числі й особа, яка

засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань) має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій.

При цьому в тексті зазначеного Рішення містяться посилання на статтю 14 Конвенції та статтю 1 Протоколу № 12 до неї, також вказується на гарантовану Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах, що означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей матеріального і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Зазначається, що ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя або позбавлений такого права, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі.

Аналіз практики ЄСПЛ з аналогічних питань свідчить, що принцип рівності сторін в аспекті права особи на участь у судовому процесі тлумачиться ним з точки зору положень статті 6 Конвенції, а не статті 14 і статті 1 Протоколу № 12 до неї, тобто через право на справедливий судовий розгляд та з обов'язковим врахуванням специфіки справи заявника, а не через заборону дискримінації. Так, в рішеннях ЄСПЛ у справах „Домбо Бехір Бі Ві проти Нідерландів“ від 27 жовтня 1993 року і „Крчмар та інші проти Чеської Республіки“ від 3 червня 2000 року зазначається, що принцип змагальності і рівності сторін, який є однією з ознак більш широкого поняття справедливого судового розгляду, означає, що кожній стороні повинна бути надана розумна можливість знати позицію іншої сторони, представлені нею докази і висловлювати свою думку щодо них, а також представляти свою справу в умовах, які не ставлять її в істотно несприятливе становище щодо супротивної сторони. Стаття 6 Конвенції прямо не передбачає право на проведення судового засідання за умови явки заявника, а, скоріше, загальне поняття справедливого судового розгляду передбачає перебіг кримінального процесу в присутності обвинуваченого. Однак, як вказується у рішенні ЄСПЛ у справі „Кабве та Чугу проти Сполученого Королівства“ від 2 лютого 2010 року, стосовно цивільних справ не існує абсолютного права на присутність в судовому засіданні, за винятком обмеженої категорії справ, у яких характер і спосіб життя особи мають безпосереднє відношення до предмету справи або в яких рішення залежить від поведінки особи.

Інший приклад стосується Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003 у справі про мораторій на примусову реалізацію майна та практики ЄСПЛ *щодо строків виконання рішень судів*.

Конституційний Суд України визнав конституційним Закон України „Про введення мораторію на примусову реалізацію майна“ від 29 листопада 2001 року № 2864-III, яким до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна встановлено мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25

відсотків. При цьому зазначалося, що оспорюваний закон не порушує конституційної вимоги обов'язковості судових рішень, оскільки рішення судів про примусове відчуження майна підприємств, ухвалені до і після прийняття цього Закону, ним не скасовуються, вони залишаються в силі, а їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна. Тобто Законом встановлюється подовжений на цей період строк їх виконання.

За усталеною практикою ЄСПЛ право на доступ до суду за статтею 6 Конвенції включає право на виконання судового рішення без надмірних затримок. Як зазначається у Рішенні ЄСПЛ у справі „Імобільяре Саффі проти Італії“, затримка виконання на період, який є конче необхідним для розв'язання проблем публічного характеру, за певних обставин може бути визнана обґрунтованою. Однак ЄСПЛ не знайшов таких підстав і констатував порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у двох справах проти України щодо застосування закону, положення якого були визнані Конституційним Судом України такими, що не порушують принципу обов'язковості виконання судових рішень.

Так, у Рішенні у справі „Сокур проти України“ від 26 липня 2005 року ЄСПЛ зазначив, що українське законодавство передбачає дві ситуації, коли виконавче провадження стосовно державного підприємства може бути призупинене на невизначений період, без будь-якої можливості для стягувачів оскаржити зупинення чи отримати відшкодування за затримку, одна з яких – це заборона на відчуження майна державних підприємств для виплати їх заборгованостей. Не заперечуючи їх загальної законності, ЄСПЛ вказав, що законодавство не надало стягувачу (заявнику чи державному виконавцю) жодної можливості оскаржити такі обмеження у випадку їх довільного чи незаконного застосування, а також відсутня можливість звернутись з позовом про відшкодування шкоди за затримку у виконанні, спричинену такими обмеженнями. ЄСПЛ вирішив, що у зв'язку із затримкою близько трьох років виконання рішення у справі заявника державні органи позбавили положення пункту 1 статті 6 Конвенції усього практичного ефекту.

Варто зауважити, що хоча практика ЄСПЛ і повинна застосовуватись Конституційним Судом України як джерело права, однак при цьому мають враховуватись основні засади діяльності обох судових установ. Зокрема, Конституційний Суд України, з огляду на його завдання, зобов'язаний керуватись принципами національної конституції. До того ж ЄСПЛ зазначав, що в деяких питаннях національні органи влади, зважаючи на безпосередні знання власного суспільства та його потреб, займають кращу позицію, ніж міжнародний суд, щоб оцінити, в чому полягає публічний інтерес. Тому при застосуванні правових позицій ЄСПЛ мають братися до уваги принципи, буква і дух національної конституції, захищатися базові конституційні цінності.

7. Чи враховується судова практика європейських судів як наслідок її врахування конституційним судом також іншими національними судами в їх судовій практиці?

Як зазначалося, відповідно до законів України „Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції“ та „Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини“ юрисдикція ЄСПЛ поширюється на Україну, а суди повинні застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права; юрисдикція Суду ЄС на Україну не поширюється. Тому відповідь на зазначене питання відображує лише наслідки врахування практики ЄСПЛ.

Аналіз практики судів загальної юрисдикції України свідчить про значну кількість прикладів застосування національними судами практики ЄСПЛ, врахованої у рішеннях Конституційного Суду України, як при вирішенні справ, так і під час прийняття процесуальних рішень. Як правило, це відбувається у вигляді відтворення змісту правових позицій ЄСПЛ в тій формі і контексті, в яких вони наводяться в рішеннях Конституційного Суду України. Втім спостерігаються і прості згадки відповідних рішень зазначених судових органів, і викладення ширшого варіанту правової позиції ЄСПЛ, ніж цитата з рішення Конституційного Суду України. Останнє свідчить, що суди загальної юрисдикції України не тільки враховують практику ЄСПЛ, до якої звертається у своїх рішеннях Конституційний Суд України, але й аналізують безпосередньо контекст, в якому була висловлена відповідна правова позиція ЄСПЛ.

Національні суди різних інстанцій та спеціалізації застосовують такі позиції ЄСПЛ, що були враховані в рішеннях Конституційного Суду України:

- не заперечуючи право держави встановлювати – у досить широких межах розсуду, відповідно до її внутрішньої законодавчої, соціальної, економічної політики чи з іншою метою – обмеження у користуванні об'єктами права власності з огляду на суспільний інтерес, слід мати на увазі, що ці обмеження, однак, не повинні призводити до позбавлення можливостей такого користування, тобто до повної їх втрати (Рішення ЄСПЛ у справі „Джеймс та інші проти Сполученого Королівства“ від 21 лютого 1986 року // рішення КСУ від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001, від 10 грудня 2009 року № 31-рп/2009);

- межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян. Тому, якщо посадові чи службові особи діють без правових підстав, то мають бути готовими до критичного реагування з боку суспільства (рішення ЄСПЛ у справах „Яновський проти Польщі“ від 21 січня 1999 року, „Нікула проти Фінляндії“ від 21 березня 2002 року // Рішення КСУ від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003);

- обмеження не буде сумісним з пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою [стосовно умов правомірності обмежень права на справедливий судовий розгляд] (Рішення ЄСПЛ у справі „Осман проти Сполученого Королівства“ від 28 жовтня 1998 року // рішення КСУ від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007, від 11 березня 2011 року № 2-рп/2011);

- звернення фізичних та/або юридичних осіб до третейського суду є правомірним, якщо відмова від послуг державного суду відбулася за вільним волевиявленням сторін спору (Рішення ЄСПЛ у справі „Девір проти Бельгії“ від 27 лютого 1980 року // Рішення КСУ від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008);

- при вирішенні справ про усиновлення особливе значення надається принципу пріоритету інтересів дитини (Рішення ЄСПЛ у справі „Піні і Бертані та Манера і Атрипальді проти Румунії“ від 22 червня 2004 року // Рішення КСУ від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009);

- використання показань осіб, які вони давали як свідки без участі адвоката чи іншого фахівця у галузі права, для доведення вини у вчиненні злочину ними (свідками) або їх співучасниками є порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції (рішення ЄСПЛ у справах „Яременко проти України“ від 12 червня 2008 року, „Луценко проти України“ від 18 грудня 2008 року, „Шабельник проти України“ від 19 лютого 2009 року // Рішення КСУ від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009);

- право на справедливий судовий розгляд, яке гарантовано пунктом 1 статті 6 Конвенції, має розумітися у світлі преамбули Конвенції, у відповідній частині якої зазначено, що верховенство права є спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення.

Стаття 6 Конвенції не зобов'язує держав – учасників Конвенції створювати апеляційні чи касаційні суди. Однак там, де такі суди існують, необхідно дотримуватись гарантій, визначених у статті 6 (рішення ЄСПЛ у справах „Сокурєнко і Стригун проти України“ від 20 липня 2006 року, „Пономарьов проти України“ від 3 квітня 2008 року // Рішення КСУ від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010);

- відсутність чітко сформульованих положень, які б визначали, чи можливо належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового слідства, не відповідає критерію „передбачуваності закону“ для цілей пункту 1 статті 5 Конвенції. Практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою

прогалиною і яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого і непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і який становить один із основних елементів верховенства права.

Коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога „якості закону“ у розумінні пункту 1 статті 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (рішення ЄСПЛ у справах „Єлоєв проти України“ від 6 листопада 2008 року, „Новік проти України“ від 18 грудня 2008 року // Рішення КСУ від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010);

- допустимість доказів є прерогативою національного права і, за загальним правилом, саме національні суди повноважні оцінювати надані їм докази (рішення ЄСПЛ у справах „Тейксейра де Кастро проти Португалії“ від 9 червня 1998 року, „Шабельник проти України“ від 19 лютого 2009 року // Рішення КСУ від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011);

- пункт 1 статті 6 Конвенції стосується невід’ємного права особи на доступ до суду. Прямим порушенням права на доступ до суду є необхідність отримання спеціальних дозволів на звернення до суду.

Заявник зобов’язаний демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, що стосуються безпосередньо його, утримуватися від використання прийомів, які пов’язані із зволіканням у розгляді справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання (рішення ЄСПЛ у справах „Голдер проти Великої Британії“ від 21 лютого 1975 року, „Юніон Аліментаріа Сандерс С.А. проти Іспанії“ від 7 липня 1989 року // Рішення КСУ від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011);

- здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат (рішення ЄСПЛ у справах „Ейрі проти Ірландії“ від 9 жовтня 1979 року, „Кйартан Асмундсон проти Ісландії“ від 12 жовтня 2004 року // Рішення КСУ від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011);

- право на захист не є абсолютним, а за змістом статті 6 Конвенції прийнятними є лише вкрай необхідні заходи, які обмежують право на захист.

Підпункт „b“ пункту 3 статті 6 Конвенції гарантує обвинуваченому „мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту“, а це означає, що така підготовка охоплює все, що є „необхідним“ для підготовки розгляду справи судом. Крім того, можливості, доступні кожному, хто

обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, мають включати ознайомлення – для цілей підготовки свого захисту – з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього провадження у справі. Однак питання адекватності часу і можливостей, наданих обвинуваченому, слід вирішувати в контексті обставин кожної конкретної справи (рішення ЄСПЛ у справах „Ван Мехелен та інші проти Нідерландів“ від 23 квітня 1997 року, „Полуфакін і Чернишов проти Росії“ від 25 вересня 2008 року, „Корнев і Карпенко проти України“ від 21 жовтня 2010 року, „Гаважук проти України“ від 18 лютого 2010 року // Рішення КСУ від 18 січня 2012 року № 1-рп/2012);

- право на виконання судового рішення є складовою права на доступ до суду, передбаченого статтею 6 Конвенції, для цілей якої виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як невід’ємна частина судового розгляду (Рішення ЄСПЛ у справі „Шмалько проти України“ від 20 липня 2004 року // Рішення КСУ від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012).

У цілому для судової практики національних судів України характерним є кількісне та якісне зростання прикладів застосування на рівні судів загальної юрисдикції практики ЄСПЛ, як безпосередньо, так і внаслідок її врахування Конституційним Судом України.

8. Чи існують приклади з судової практики європейських судів, в яких проявляється вплив судової практики національних конституційних судів?

Європейські суди (ЄСПЛ, Суд ЄС) та національні конституційні суди в аспекті захисту прав і свобод, закріплених у Конвенції, Хартії основних прав ЄС, конституціях країн Європи, часто вирішують схожі як формально, так і по суті правові питання. Подібність питань обумовлює наявність значного потенціалу для взаємовпливу їх судових практик. З огляду на існування міжнародних зобов’язань для національних судових органів враховувати практику європейських судів такий вплив переважно відбувається у напрямку судова практика європейських судів → судова практика національних конституційних судів. Лише незначна кількість випадків відображає зворотний рух, наприклад, коли національний конституційний суд мав нагоду раніше, ніж європейські, вирішити певне правове питання та виробити правову позицію стосовно того чи іншого аспекту реалізації окремого права чи свободи. Така ситуація, на нашу думку, мала місце і у взаємовідносинах між Конституційним Судом України та ЄСПЛ. Зокрема, йдеться про вирішення питання щодо допустимості застосування виборчої застави.

Так, Рішенням Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 положення статті 43 Закону України про вибори народних депутатів України визнано конституційним. Вирішено, що виборча застава не є прямим чи непрямим обмеженням права виставляти свою кандидатуру на вибори, оскільки не є визначальною для права громадян обирати і бути обраними. Конституційний Суд України дійшов висновку про наявність

законної мети у застосуванні цього інституту та наголосив, що виборча застава призначена, по-перше, сприяти підтриманню відповідального ставлення з боку потенційних кандидатів в народні депутати по відношенню до виборів, а по-друге, попереджувати зловживання виборчими правами. Більше того вона є своєрідною перешкодою для непомірного чи необґрунтованого використання коштів Державного бюджету, призначених для покриття витрат, пов'язаних з виборами.

У свою чергу ЄСПЛ, вирішуючи справу „Суховецький проти України” (Рішення від 28 березня 2006 року), зазначив, що ніколи ще не висловлював свої думки з приводу виборчої застави, що сплачується особою, яка висловлює бажання висунути свою кандидатуру на парламентських виборах (§§ 53, 56).

Взявши до уваги широкі повноваження держави у відповідній сфері та сприйнявши аргументацію Конституційного Суду України, ЄСПЛ дійшов висновку, що оскаржуваний захід переслідував законну мету (§ 62). Більше того ЄСПЛ висловив задоволення тим, що система виборчої застави, прийнята на той час українськими політичними установами, становила прийнятний компроміс між цими конфліктуючими інтересами, а введення її в дію залишалось предметом ретельного розгляду національними законодавчою та судовою гілками влади в світлі сучасних умов (§ 67).

У кінцевому підсумку ЄСПЛ вирішив, що у цій справі не мало місце порушення статті 3 Першого протоколу до Конвенції, оскільки збір, сплата якого вимагалася від заявника, не може вважатися непомірним або таким, що складає непереборний адміністративний або фінансовий бар'єр для певних кандидатів, які хочуть приєднатися до виборчих перегонів, і тим більше він не може становити перепону для появи достатньо представницьких політичних течій або ж втручання у принцип плюралізму (§ 73). Це означає, що введення виборчої застави в Україні не звузило виборчі права заявника до такої міри, що обмежувало б їх суть та позбавляло б їх ефективності.

Існують також приклади послідовного взаємовпливу судової практики ЄСПЛ та Конституційного Суду України.

Так, у Рішенні від 10 квітня 2003 року № 18-рп/2003 у справі про поширення відомостей Конституційний Суд України врахував позицію ЄСПЛ про те, що межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян, висловлену з приводу застосування ним статті 10 Конвенції в рішеннях у справах „Нікула проти Фінляндії”, „Яновський проти Польщі” та інших.

З часом ЄСПЛ у Рішенні „Сірик проти України” від 30 червня 2011 року взяв до уваги правову позицію Конституційного Суду України, викладену в зазначеному Рішенні, згідно з якою звернення до правоохоронного органу щодо факту порушення прав особи посадовою або службовою особою цього органа при виконанні функціональних обов'язків не може вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам цих осіб. Дійшовши висновку, що норма закону, у якій

містилося поняття поширення відомостей, була сформульована нечітко, ЄСПЛ зазначив, що питання про застосування відповідних положень Цивільного кодексу України мало бути вирішене національними судами, що розглядали справу заявника, у світлі вищевказаного Рішення Конституційного Суду України (§§ 36, 38). Це стало однією з підстав для встановлення у даній справі порушення статті 10 Конвенції.

Стосовно впливу судової практики Конституційного Суду України на судову практику Суду ЄС слід зазначити таке. Україна не є членом ЄС, тому наразі відсутні міжнародно-договірні та національні законодавчі підстави для тісної взаємодії між зазначеними судами. На даний час лише у двох справах, розглянутих Судом ЄС, сторонами виступали українські юридичні особи; при цьому Суд ЄС не робив посилань на судову практику Конституційного Суду України. Водночас це не виключає потенційної можливості використання Судом ЄС правових позицій Конституційного Суду України, зокрема тих, що стосуються захисту прав та свобод людини, оскільки такий захист на сьогодні є однією з функцій Суду ЄС.

II. Взаємодія між конституційними судами

1. Чи посиляється конституційний суд у своїй судовій практиці на рішення інших європейських і неєвропейських конституційних судів?

Конституційний Суд України у своїх рішеннях не посилався на практику конституційних судів зарубіжних країн, що можна вважати результатом об'єктивних чинників. Один з них пов'язуємо з правовою природою і юридичними наслідками його рішень. Оскільки останні у відповідності з Конституцією України (частина друга статті 150) є обов'язковими до виконання на території України, є юридично неприпустимим посилатися у їх тексті на правові джерела, які не є обов'язковими для нашої держави. Інший чинник визначається належністю правової системи України до романо-германської правової сім'ї, в якій прецедентне право (судова практика) історично не відіграє такої ролі, як у країнах англосаксонської правової сім'ї (система загального права).

Разом з тим при розгляді справ Конституційний Суд України бере до уваги зарубіжну практику конституційного судочинства з відповідних питань. Посилання на правові позиції конституційних судів інших країн зустрічаються в окремих думках суддів Конституційного Суду України.

2. Чи схильний конституційний суд враховувати, перш за все, рішення судів країн, що використовують ту ж мову?

В Україні державною є українська мова, і відповідно нею здійснюється судочинство у Конституційному Суді України. З огляду на об'єктивні обставини, зокрема, національну самобутність Українського народу, ця мова не використовується жодним іншим конституційним судом.

Водночас наразі в Україні, як в одній з держав – правонаступниць Союзу Радянських Соціалістичних Республік, розповсюдженим є використання російської мови. На цю мову здійснюється переклад рішень Конституційного Суду України. Внаслідок її доступності Конституційний Суд України у більшості випадків, перш за все, звертається до рішень органів конституційної юрисдикції, які ухвалюють рішення цією мовою (Російська Федерація) або здійснюють на неї їх переклад (окремі конституційні суди пострадянських країн). Рішення цих конституційних судів Конституційний Суд України схильний враховувати з огляду на спільне історичне минуле та схожі умови розвитку держав.

Разом з тим зростає увага Конституційного Суду України до вивчення досвіду країн розвиненої демократії, яка тим більше втілюється в реальність, чим більше інформації про рішення органів конституційної юрисдикції зарубіжних країн в англійській мові розміщується на їх офіційних веб-сайтах.

3. У яких галузях права (цивільне право, кримінальне право, публічне право) конституційний суд звертається до судової практики інших європейських і неєвропейських конституційних судів?

Конституційний Суд України уповноважений вирішувати питання про відповідність Конституції України законів України, правових актів парламенту, уряду, президента, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також надавати офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Оскільки предметом врегулювання зазначених актів є широке коло суспільних відносин, судова практика Конституційного Суду України сприяє розвитку різних галузей права. На шляху до цього набуває доцільності та час від часу стає корисним звернення до відповідної практики органів конституційної юрисдикції інших країн.

Так, у галузі конституційного права найчастіше такі звернення відбувалися в аспекті захисту прав та свобод людини і громадянина та були пов'язані з питаннями реалізації:

- права на життя (щодо смертної кари як виду кримінального покарання);
- права на свободу та особисту недоторканність (щодо меж застосування адміністративного затримання як процесуального заходу забезпечення провадження по справах про адміністративні правопорушення);
- права на особисте і сімейне життя та права на інформацію (щодо можливості поширювати конфіденційну інформацію про особу без її згоди);
- права на соціальне забезпечення (щодо визначення державою обсягу реалізації права на соціальне забезпечення, виходячи з її наявних фінансових можливостей).

Такий досвід є корисним, оскільки рішення із зазначених питань приймаються, виходячи з подібних формулювань відповідних норм, закріплених у національних конституціях. З цих же причин Конституційний Суд України звертається до судової практики органів конституційної юрисдикції зарубіжних країн і при вирішенні справ, пов'язаних із реалізацією

загально визнаних принципів правової, демократичної держави, використанням державних символів, функціонуванням представницьких органів влади (строки здійснення ними повноважень, дострокове припинення повноважень), органів судової влади (питання судоустрою та статусу суддів), державних органів зі спеціальним статусом (Національний банк, прокуратура, Вища рада юстиції тощо).

Непоодинокими є й звернення Конституційного Суду України до відповідної судової практики інших країн при вирішенні питань податкового права.

Водночас, зважаючи на відмінності, характерні для конституційних норм про державний устрій окремих країн, Конституційний Суд України фактично не звертається до їх судової практики стосовно розподілу повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади, оскільки зазначені питання врегульовані занадто диференційовано. Разом з тим така практика вивчалася при розгляді питання про делегування повноважень парламенту органам виконавчої влади.

Певну увагу Конституційний Суд України звертав на іноземну судову практику у галузі кримінального права та процесу, зокрема, в таких аспектах:

- поняття кримінальної відповідальності та форм її реалізації;
- вимоги до якості кримінального закону та обґрунтованості криміналізації діянь у приписах кримінального закону;
- реалізація свідками, потерпілими, іншими особами права на правову допомогу в ході дізнання, досудового слідства та під час надання пояснень у будь-якому органі державної влади.

Також існує незначна кількість прикладів звернень до судової практики інших конституційних судів у галузі цивільного права, зокрема з питань захисту прав споживачів кредитних послуг.

4. Чи виявляється вплив рішень конституційного суду на судову практику зарубіжних конституційних судів?

Конституційний Суд України за допомогою різноманітних засобів намагається забезпечити доступність своєї судової практики для широкого кола зацікавлених осіб, сприяючи у такий спосіб подальшому розвитку, зокрема, взаємної рецепції судової практики. Так, на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України розміщуються всі його акти державною (українською) мовою, рішення і висновки – російською, а їх резюме – англійською мовою. Майже всі рішення і висновки (їх резюме) надсилаються до Європейської Комісії „За демократію через право“ (Венеціанська комісія) для опублікування у Бюлетені конституційного правосуддя та до Республіки Вірменія для опублікування у Міжнародному віснику Конференції органів конституційного контролю країн нової демократії „Конституционное Правосудие“. Здійснюється також обмін прийнятими рішеннями з конституційними судами Республіки Білорусь, Республіки Болгарія, Литовської Республіки, Республіки Молдова, Республіки Польща, Російської Федерації,

Республіки Таджикистан, Турецької Республіки, Республіки Сербія, що передбачено відповідними двосторонніми Меморандумами про розвиток співробітництва. Інформація про рішення Конституційного Суду України з актуальних питань знаходить відображення у доповідях Голови Конституційного Суду України під час його закордонних візитів.

Отже, забезпечення широкої доступності рішень Конституційного Суду України для ознайомлення з їх змістом дозволяє обґрунтовано сподіватися на їх можливий вплив на судову практику зарубіжних конституційних судів. Незаперечною формою такого впливу є звернення до конкретних рішень Конституційного Суду України.

Так, у Рішенні Конституційного Суду Словацької Республіки від 11 лютого 2009 року № PL. ÚS 6/08 міститься посилання на Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 у справі про виборчу заставу та сформовані в ньому правові позиції щодо мети застосування інституту виборчої застави, пізніше підтримані у Рішенні ЄСПЛ у справі „Суховерхий проти України” від 26 березня 2006 року. Порівняльний аналіз мотивувальних частин зазначених рішень вказує на сприйняття Конституційним Судом Словацької Республіки правової позиції Конституційного Суду України в частині того, що законною метою виборчої застави є забезпечення відповідального ставлення громадян як ймовірних кандидатів у депутати до їх участі у виборах (попередження участі у виборах несерйозних кандидатів), а з іншого боку – на невизнання покриття витрат на проведення виборів іншою законною метою запровадження цього інституту.

Іншим прикладом впливу на судову практику зарубіжних конституційних судів є Рішення Конституційного Суду України у справі про смертну кару від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99, яким визнані неконституційними положення Кримінального кодексу України, що передбачали застосування смертної кари.

Як зазначається у Висновку Конституційного Суду Республіки Білорусь від 11 березня 2004 року № 3-171/2004 щодо застосування в якості покарання смертної кари, абсолютна більшість європейських країн не застосовує смертну кару, рішення про її скасування приймалися зазвичай представницькими органами або органами конституційного контролю, а досвід пострадянських (зокрема, України) країн у вирішенні проблеми смертної кари є важливою обставиною, що полегшує прийняття відповідного рішення Республікою Білорусь.

Вирішуючи питання про неприйнятність до розгляду конституційної скарги пана Г., Федеральний Конституційний Суд ФРН (Рішення від 30 жовтня 2000 року) дійшов висновку про необґрунтованість доводів заявника про можливість застосування до нього в Україні смертної кари, звертаючи увагу на зазначене Рішення Конституційного Суду України.

5. Чи існують інші форми співробітництва, крім взаємної рецесії судової практики?

За роки своєї діяльності Конституційний Суд України встановив і підтримує плідні відносини з органами конституційної юрисдикції багатьох країн, співробітництво з якими відбувається у різноманітних формах, передусім, в рамках участі у діяльності міжнародних об'єднань конституційних судів та обміну двосторонніми візитами.

Так, Конституційний Суд України бере участь у багатосторонній співпраці у формі конференцій, семінарів, офіційних зустрічей між численними органами конституційної юрисдикції, що реалізуються в рамках діяльності Всесвітньої конференції конституційного правосуддя, Конференції європейських конституційних судів, Конференції органів конституційного контролю країн нової демократії, Європейської Комісії „За демократію через право“ Ради Європи (Венеціанська комісія). Один із таких міжнародних форумів – Конференцію генеральних секретарів конституційних судів та інших органів з подібною юрисдикцією – засновано (1999 рік) навіть з ініціативи Конституційного Суду України.

Сприяючи розвитку такого співробітництва, Конституційний Суд України регулярно організовує різноманітні міжнародні заходи з метою обміну думками і досвідом роботи між суддями органів конституційної юрисдикції, як правило, спільно з Венеціанською комісією, Німецьким Фондом міжнародного правового співробітництва, Координатором проектів Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Такі заходи відбувалися у формі міжнародних семінарів [„Бюджет Конституційного Суду: контроль і управління” (1998 рік), „Тлумачення конституції та принципи конституційного контролю” (1998 рік), „Дія норм міжнародно-правових документів у національному законодавстві” (1998 рік), „Відносини між Конституційним Судом та омбудсменом у контексті захисту прав людини” (1999 рік), „Виконання рішень конституційних судів” (1999 рік), „Роль Конституційного Суду в державі та суспільстві” (2001 рік)] та міжнародних конференцій [„Актуальні проблеми конституційної юрисдикції: сутність та перспективи розвитку” (2001 рік), „Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство” (2005 рік), „Конституційний Суд в системі органів державної влади: актуальні проблеми, шляхи їх вирішення” (2008 рік), „Захист прав людини органами конституційної юстиції: можливості і проблеми індивідуального доступу” (2011 рік)].

У свою чергу судді Конституційного Суду України та працівники його Секретаріату також беруть участь у міжнародних конференціях, семінарах та інших заходах, які організовуються органами конституційної юрисдикції зарубіжних країн.

Поширеною є двостороння співпраця. Конституційний Суд України наразі підписав Меморандуми про розвиток співробітництва з 9 органами конституційної юрисдикції таких країн як Республіка Білорусь, Республіка Болгарія, Литовська Республіка, Республіка Молдова, Республіка Польща, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Турецька Республіка,

Республіка Сербія. Ці угоди передбачають більш тісну та регулярну співпрацю, яка здійснюється переважно у таких формах: обмін двосторонніми робочими та ознайомчими візитами; проведення симпозіумів, семінарів, конференцій, нарад з актуальних питань конституційної юрисдикції, що становлять спільний інтерес; обмін науково-технічною, нормативно-правовою інформацією. Для прикладу, лише наприкінці 2012 року за участю суддів Конституційного Суду України та їх колег із Литовської Республіки, Республіки Польща та Республіки Сербія проведено три двосторонні науково-практичні конференції, присвячені гарантіям незалежності конституційних судів. Перелік визначених Меморандумами форм співробітництва не є вичерпним і може бути розширений на основі взаємних домовленостей.

З органами конституційної юрисдикції окремих країн Конституційний Суд України налагодив досить тісну та регулярну співпрацю, навіть за відсутності Меморандуму. Так, за сприяння Німецького Фонду правового міжнародного співробітництва двосторонні відносини встановлені і підтримуються з Федеральним Конституційним Судом ФРН. Протягом останніх років судді Конституційного Суду України та працівники його Секретаріату здійснили низку робочих візитів до ФРН для участі в міжнародних наукових конференціях, фахових зустрічах з конституційно-правових питань, обміну науково-методичним досвідом на рівні секретаріатів двох конституційних судів. Відбувалися аналогічні візити й до Республіки Польща.

Загалом за роки своєї діяльності з метою реалізації різноманітних форм співробітництва у сфері конституційного правосуддя Конституційний Суд України прийняв делегації понад 50 країн світу, а його представники відвідали з офіційними візитами біля 40 країн світу.

III. Взаємодія між європейськими судами в сфері судової практики конституційних судів

1. Чи мають вплив посилення на право Європейського Союзу або на судову практику Суду ЄС в судовій практиці Європейського суду з прав людини на судову практику конституційного суду?

Приклади впливу права ЄС або практики Суду ЄС через практику ЄСПЛ на прийняття Конституційним Судом України рішень є поодинокими. Безпосередній вплив встановлено в результаті порівняльного аналізу Рішення ЄСПЛ у справі „Скополла проти Італії” від 17 вересня 2009 року та Рішення Конституційного Суду України від 26 січня 2011 року №1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі). Так, звертаючись до практики ЄСПЛ, Конституційний Суд України фактично ретранслював його посилення у § 37 на пункт 3 статті 49 Хартії основних прав ЄС, зазначивши, що складовим елементом принципу верховенства права є очікування від суду застосування до кожного злочинця такого покарання, яке законодавець вважає пропорційним (абзац п'ятий пункту 4 мотивувальної частини Рішення). Далі, у

абзаці четвертому пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційний Суд України скористався посиланням ЄСПЛ у § 38 на §§ 66-69 рішення Суду ЄС у кримінальних справах проти Сільвіо Берлусконі та інших (об'єднанні справи С-387/02, С-391/02, С-403/02). В них йшлося про те, що стаття 7 Конвенції є важливою частиною верховенства права і допускає принцип ретроспективності більш м'якого кримінального закону; на цьому принципі ґрунтується правило, що в разі наявності відмінностей між діючим на час вчинення злочину кримінальним законом та кримінальним законом, що набрав чинності перед винесенням остаточного судового рішення, суди повинні застосовувати той закон, положення якого є більш сприятливими для обвинуваченого.

Зважаючи на це та інші приклади прецедентної практики ЄСПЛ, Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення Кримінального кодексу України 1960 року, якими смертну кару як вид кримінального покарання було замінено довічним позбавленням волі, треба розуміти як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність особи і мають зворотню дію в часі, тобто поширюються на осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, передбачені цим кодексом до набрання чинності Законом України „Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України“ у тому числі на осіб, засуджених до смертної кари, вирокі щодо яких на час набрання чинності цим законом не було виконано.

2. Який вплив судова практика конституційних судів має на взаємовідносини між Європейським судом з прав людини та Європейським судом?

Як зазначалося вище, на Україну поширюється юрисдикція ЄСПЛ і не поширюється юрисдикція Суду ЄС. На відміну від країн-членів ЄС Україна не має зобов'язань стосовно виконання рішень Суду ЄС, питань про захист прав та свобод людини на рівні Суду ЄС практично не виникало. Цей факт, зокрема, обумовлює відсутність передумов скільки-небудь значного впливу судової практики Конституційного Суду України на взаємовідносини між ЄСПЛ та Судом ЄС. Водночас, оскільки процес формування механізмів захисту прав та свобод людини перебуває у динаміці, можливість впливу судової практики Конституційного Суду України на взаємовідносини між ЄСПЛ та Судом ЄС не можна виключати у майбутньому.

3. Чи мають відмінності в судовій практиці Європейського суду з прав людини, з одного боку, і Європейського суду, з іншого, вплив на судову практику конституційного суду?

У прецедентному праві двох європейських судів розбіжності є відносно рідкісними. Їх кількість останнім часом зменшилася в результаті коригувань Судом ЄС своїх рішень та його прагнень уникати розбіжностей з судовою практикою ЄСПЛ.

Поодинокі виявлені розбіжності щодо існування права на захист від самообмови в рамках права на справедливий судовий розгляд⁹⁰ та стосовно поширення гарантій щодо поваги до приватного життя і житла на бізнес-компанії та їх професійні виробничі приміщення⁹¹ не призвели до ускладнень у розумінні Конституційним Судом України окремих норм Конвенції, оскільки у період їх існування такі питання не були предметом його розгляду.

Стосовно впливу інших можливих розбіжностей у судовій практиці європейських судів на практику Конституційного Суду України зазначимо таке. Відповіді на попередні питання свідчать, що законодавство України висуває вимоги лише щодо застосування судової практики ЄСПЛ і що Конституційний Суд України жодного разу не посилався на рішення та правові позиції Суду ЄС, вплив практики якого має опосередкований характер – через рішення ЄСПЛ. Тому і про вплив зазначених розбіжностей можна говорити лише у разі посилянй Конституційного Суду України на рішення ЄСПЛ, в яких вказувалося на існування розбіжностей. Однак таких випадків не встановлено.

⁹⁰ Ідеться про Рішення Суду ЄС у справі C-374/87 Оркем проти Комісії від 18 жовтня 1989 року, з одного боку, та Рішення Європейської комісії з прав людини у справі „Саундерс проти Сполученого Королівства” від 14 травня 1994 року, Рішення ЄСПЛ у справі „Джон Мюррей проти Сполученого Королівства” від 8 лютого 1996 року – з іншого. Практику скориговано, на що вказує Рішення Суду ЄС у справі C-238/99 Петаль, Лімбургз Вініл Маатсчапіж та інші проти Комісії (PVC II) від 15 жовтня 2002 року.

⁹¹ Ідеться про рішення ЄСПЛ у справах „Чепел проти Сполученого Королівства” від 30 березня 1989 року, „Німіц проти Німеччини” від 16 грудня 1992 року, з одного боку, та Рішення Суду ЄС у об’єднаних справах C-46/87 і C-227/88 Хоест проти Комісії від 21 вересня 1989 року – з іншого. Практику скориговано, на що вказує Рішення Суду ЄС у справі C-94/00 Рокет Фререс проти Комісії від 22 жовтня 2002 року.